

Интелектуални посегателства в българското книгоиздаване през XIX век

Доц. д-р Васил Гюрданов Загоров,
Катедра „Библиотечни науки“, Факултет по библиотекознание и културно наследство,
Университет по библиотекознание и информационни технологии

е-мейл: v.zagorov@unibit.bg

Резюме на български език

В исторически план интелектуалната собственост и авторското право в системата на книгата се разделят на два основни етапа, отнасящи се до отсъствието и/или наличието на нормативна база за уреждане на отношенията между автора и издателя. Съвременното книгознание и юриспруденция в България се фокусират главно върху историческото развитие на правните норми след възстановяването на българската държава (1878), разглеждайки приоритетно еволюцията на законодателните текстове в полето на авторското право. Подобен подход не отговаря на ключовия въпрос за личните нагласи и настроения на твореца при липсата на законодателна защита на неговата интелектуална собственост. Имал ли е възрожденският българин субективното усещане за интелектуална собственост, как системата на книгопечатане и книгоиздаване е нарушавала правата му, какви механизми за защита са се използвали – това са въпросите, които ще бъдат разглеждани в настоящия доклад. Отговорите ще очертаят зараждането на разбирането за интелектуална собственост по българските земи, показвайки изходните позиции за появата на първите правни текстове в областта на авторското право в България. Материалът е разработен по проект „Цифровизация на репертоара на българската възрожденска книжнина (1801–1878)“, финансиран от Фонд на научни изследвания, конкурсна сесия „Фундаментални научни изследвания“, 2016 г.

Ключови думи: България, интелектуална собственост, книгоиздаване, история, XIX век.

Когато говорим за историческото развитие на авторското право, задължително се споменават няколко крайгълни камъка, дали облика на съвременната концепция за закрила на интелектуалната собственост. В международен план това са Актът на кралица Анна (1710) и Бернската конвенция за закрила на литературните и художествените произведения (1886), а по отношение на българската история често се цитира първият Закон за авторското право от 1921 г.¹, а по-рядко първият Търговски закон от 1897 г.² и ратифицирането на Бернската конвенция от страна на България през 1929 г.³ Така положени, хронологическите жалони в еволюцията на идеята за авторско право и интелектуална собственост хвърлят сянка върху няколко важни въпроса, отнасящи се до генезиса на противопоставяне между твореца и другите професионални звена в системата на книгата. По този начин, логично, се оформя и необходимостта от настоящото изследване, защото българските научни текстове по въпроса за авторското право са с предимно практическа насоченост⁴. От своя страна историческите проучвания по въпроса се фокусират най-вече върху развитието на правните норми след

¹ Закон за авторското право : Обнар. в Държ. вестник, бр. 86, 1921 г. София : М-во на нар. просвещение, 1921 (София : Държ. печ.). 19 с.

² Търговски закон : Офиц. изд. София : М-во на правосъдието, 1897 (София : Държ. печ.). VIII, 259 с.

³ В масовата и дори в научната литература неправилно се поставя знак на равенство между приемането на ЗАП в България и ратифицирането на Бернската конвенция. Последното се случва през 1929 г. // Загоров, Васил. Из историята на авторското право в България (1878–1948). // Библиотека. Год. 20, бр. 1 (2013), с. 56. ISSN 0861-847X.

⁴ Днес водещ академичен форум по въпросите на интелектуалната собственост са ежегодните научни срещи, които се организират по инициатива на доц. д-р Тереза Тренчева под егидата на Университетската младежка академия за управление на знания към УниБИТ. // Интелектуалната собственост – формула за успех, творчество и иновации : сборник с доклади от трети национален семинар с международно участие 27–28 април 2015 г. / състав. Тереза Тренчева. София : За буквите - О писменехъ, 2015. 357 с.; Интернет либерализация – предизвикателства и добри практики пред интелектуалната собственост : сборник с доклади от четвърти национален научен семинар, 26–27 април 2016 г. / състав. Тереза Тренчева. София : За буквите – О писменехъ, 2016. 412 с.

възстановяването на българската държава (1878), разглеждайки приоритетно еволюцията на законодателните текстове в полето на авторското право. Подобен подход не отговаря на ключови въпроси за личните нагласи и настроения на твореца при липсата на законодателната защита на неговия интелектуален продукт. Имал ли е възрожденският българин субективното усещане за интелектуална собственост, как системата на книгопечатане и книгоиздаване е нарушавала правата му, какви механизми за защита са се използвали? Отговорите им ще очертаят зараждането на разбирането за интелектуална собственост по българските земи, показвайки изходните позиции за появата на първите правни текстове в областта на авторското право в България. Заключениеята, разбира се, могат да бъдат валидни по отношение на системата на книгата в общоевропейски и трансокеански колониален план, но посочените казуси и примери са свързани с българската книжовна реалност през XIX век и затова няма да си поставям толкова високи цели. Въпреки това съм убеден, че един сравнителен исторически анализ ще покаже сходни моменти на противопоставяне между автор, издател, печатар и книжар, независимо дали става дума за Нидерландия през XVI век или Югоизточна Европа през XIX век.

Конкретният повод за написването на настоящата статия са две издания, публикувани в широк диапазон от време. Това са „Търговско ръководство...“ от 1858⁵ и „Брачник...“ от 1887⁶. Въпреки че двете книги са създадени в отстояние от 30 години и са дело на две съвсем различни книгоиздателски системи – на Османската империя и Княжество България, в тях се открива сходен елемент – ценна следа за начина, по който българският автор се е отнасял към охраната на собствения си труд. На гърба на двете титулни страници, там, където днес се появява копирайтът, създателите на двете книги отпечатват и подписват следните текстове:

„Търговско ръководство...“ (1858): *Която книга от това Търговско ръководство е без подпис, ще се счита незаконно печатана и който напечата такава книга ще се съди според законите. Подпис (ръкописно): Хр. А. Хамамджиев⁷.*

„Брачник...“ (1887): *Запрещава се всякакво препечатване; и всякой екземпляр, който не носи подписа на Издателя, счита се за краден, и се преследва, според Закона. Подпис (мокър печат): Нв. [Ив.] Геннадиев [Геннадиев]⁸.*

Смисловото сходство на двата текста е очевидно, очевидна е и една обща черта между двете книги. Те са изключително сложни, обемисти и скъпи за времето си издания. Преводното търговско ръководство на Гранитски не само е 800 страници, то съдържа в себе си цялото практическо познание за осъществяването на търговия в Югоизточна Европа през този период. Брачникът на Геннадиев се отнася до църковното нормиране на родствениите отношения, важни за валидността на православния брак, а книгата съдържа схеми, чието

⁵ Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и за търговски делания : собствено пак за вестството на търговията : за състоянието на търговията, на земледелието и на промишлеността в европейските държави : за монетити, камбиялти, теглилки и меркити по търговските градове : за държане на търговски книги, за търговски сметки и писмописания : за съчинение на главни търговски записи с нужните примери / преведено и печатано с издвението на Хр. А. Хамамджиев; превод А. П. Гранитскаго с няколко прибавления. Цариград : в печатницата Т. Дивигчианова, 1858. 4, IX, 749, [40] с.

⁶ Геннадиев, Иван. Брачник : книга за сродствата и други отношения на брака. Пловдив : Собств. изд., 1887 (Пловдив : Единство).XXX, 334 с.

⁷ Цит. съч., 1858, с. 2.

⁸ Цит. съч., 1887, с. 2.

отпечатване през XIX век, заради ръчния набор, е скъпо и трудоемко. Идентичен в двете издания е също така и методът на тяхното финансиране, което се осъществява чрез системата на спомоществователство (предплатен абонамент). Очевидно Гранитски и Геннадиев се опасяват от едни и същи проблеми – възможността някой да спечели от техния интелектуален труд⁹. Но каква е причината за това предупреждение и по какъв начин се осъществяват посегателствата над интелектуалната собственост в българското книгоиздаване през XIX век?

Котка и мишка

За да отговорим на този въпрос, трябва да се запознаем със структурната същност на процесите по създаването, възпроизвеждането и пласирането на една книга през посочения период. Макар че комуникационният модел на книгата на Робърт Дарнтън е неприложим за реалиите на българското книгоиздаване през XIX век поради многовариативността на професионалните звена, практики и взаимоотношения, все пак можем да следваме нишката от създаването през мултиплицирането до разпространението на книгите¹⁰. По този начин ще установим, на кое ниво дадено лице в системата на книгата прави опит да се възползва финансово от чужд труд.

Трансформациите в модела на българското книгоиздаване са разгледани подробно в друго мое изследване и затова тук само ще маркираме основните звена и процеси, отнасящи се до темата на настоящия доклад¹¹. Имаме лице, което подбира и подготвя (компилира, превежда, адаптира, пише¹²) текста, то търси подкрепа от конкретни личности (иждивители, предстоятели) или цялото общество (спомоществователи, абонати), които да финансират печатното възпроизвеждане на книгата. Впоследствие инициаторът, съчетаващ дотук ролята на автор, съставител, преводач, редактор и издател, търси изгодна оферта за печат и след заплащането с печатницата влиза във физическо владение на тиража, който разпространява сред предплатилите читатели и/или на свободния пазар, изпълнявайки ролята на книгоразпространител.

Как се осъществява интелектуалното посегателство, упоменато в цитираните по-горе предупредителни надписи, става ясно от интересен исторически казус, свързан с житейските пресечни точки на две значими за българската книжовност личности – Никола Карастоянов Самоковец и Неофит Рилски. Той се разиграва между двамата бележити българи в периода 1835–1836 г., когато новобългарската книга набира своята социална инерция, и обяснява посочените по-горе цитати, като е показателен за лошите практики в системата на книгата за периода до създаването на нормативна уредба в сферата на авторското право.

Никола Карастоянов е изключително динамична възрожденска личност – даскал, книговец, печатар, книгопродавец. Васил Златарски описва неговите пътувания извън Османската империя, подчертавайки, че Карастоянов е склонен към търговски манипулации и книжовни

⁹ Подчертавам „интелектуален труд“, защото двете книги са с преводен и компилативен характер, а дори през 30-те г. на XX век българските преводачи и издатели не зачитат авторското право на правоносителя на оригиналния текст.

¹⁰ Дарнтън, Р. Какво е история на книгите?. // История на книгата; Книгата в историята. София, 2001, с. 45.

¹¹ Загоров, Васил. История на книгата в България. Модели и периодизация (1806–1878). // Младите в науката – инвестиция в бъдещето. Сборник с доклади от международна научна конференция, София-Пловдив, 18–20.X.2013. София : За буквите – О писменех, 2014, с. 76–89. ISBN 978-619-185-132-4

¹² „Пише“ е поставено умишлено на последно място, защото в периода на Възраждането българските книги са с предимно привнесено съдържание, а хората, които ги подготвят, не се съобразяват с авторските права на текстуралните си „донори“. Обратното, много често на кориците на новобългарските книги е изписано откъде е заимстван текстът и е подчертано, че нещо е прибавено и от автора.

мистификации с цел да получи финансови облаги и да се предпази от светските и църковните авторитети¹³. Той нееднократно пътува в Сърбия, търсейки оборудване за своя собствена печатница и, според Златарски, алиби за книгите, които печата без разрешение в собствената си къща в Самоков¹⁴. Търговските му инициативи в бизнеса с книги го отвеждат през 1835 г. до Крагуевац, град, който, като столица на Княжество Сърбия до 1841 г., приютава и Княжеската сръбска типография¹⁵. По това време в печатницата под надзора на Христодул Костов се печатат „Взаимочителни таблици“ и „Болгарска граматика“ от Неофит Рилски¹⁶. Тук Карастоянов „успял да купи от печатарите или от самия Берман (директор на печатницата – б. м., В. З.), скрито от Христодула, по няколко екземпляра от току-що отпечатаните таблици и от граматиката, разбира се, за много по-евтина цена, отколкото те били определени, и ги донесъл в Самоков, дето почнал да ги продава по-скъпо от определената им цена, тъй като те не били още пуснати в продажба“¹⁷. Това поведение на монополист няма как да остане неразкрито за Неофит Рилски и той получава писма от своя приятел Димитър хаджи Йованович и от самоковския учител Николай Христович, че, възползвайки се от липсата на копия от официалния тираж в Самоков, Карастоянов продава донесените от него екземпляри по 10-12 гроша при очаквана цена от 5 гроша¹⁸. Впоследствие Карастоянов ще се оправдае и извини пред Неофит Рилски¹⁹, но целта на настоящата статия не е да се реши историческият спор за виновността и невинността на самоковския печатар. Цялата ситуация около граматиката и таблиците на Неофит Рилски обяснява появата на предупредителните надписи в новобългарските книги. Тук, обаче, възниква въпросът по чия инициатива се осъществява посегателството на интелектуалната собственост.

Използваната на Балканите технология за печат през XIX век ясно показва, че пиратският тираж е планирана, а не инцидентна дейност. Подготовката на печатните форми предполага тяхното ръчно подреждане (словослагане), а след напечатването на съответната кола в заявления от автора/издателя тираж печатната форма трябва да бъде разпиляна, за да може литерите да се използват за отпечатването на следващата кола или друга книга. Това означава, че за да се възползват от служебното си положение и да подготвят пиратски копия, печатарите или предварително трябва да предвидят допълнителни бройки, извън поръчаните от автора, или трябва наново да наредят книгата, за да спечелят от пиратски копия. Вторият вариант изисква много усилия, а поради ръчното естество на набора, копията от официалния и нелегалния тираж няма да изглеждат идентично²⁰. Стъпките в техническата процедура са

¹³ Златарски, Васил. Даскал Николай Карастоянович неговата печатница. // Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Год. 17, кн. 66, св. 1–10 (1905–1906), с. 623–661.

¹⁴ Златарски, В. Към история на самоковската печатница. // Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Год. 19, кн. 68, св. 1–10 (1907–1908), с. 458–464.

¹⁵ За това свидетелства публикувания от Златарски сръбски паспорт на Карастоянов, издаден на 18 юни 1835 г., в който е изрично упоменато, че носителят му има право да продава „Иконе и Къниже“ в цялото княжество, Пак там, кн. 66, с. 661.

¹⁶ Неофит Рилски. Болгарска граматика / сега първо сочинена от Неофита П.П. суцаго из священия обители Рилския за употребление на славеноболгарските училища, а на свят издаана от любородните предстоятели за болгарското просвещение г. братия Мустакови, жители букурешкия, с пждивеннето на общото новосоставлено в Габрово училище. В Крагуевце : у Княжеско-Сербской типографии, 1835. VI, 212 с.

¹⁷ Златарски, Пак там, кн. 66, с. 630.

¹⁸ Пак там, с. 630.

¹⁹ Пак там, с. 631; 659–661.

²⁰ С разпространението на стереотипията и фотографията печатарят получава допълнителни технически инструменти за по-евтиното и лесно отпечатване на пиратски копия. Трябва да се отбележи, че надтиражът е технически възможен и днес, с тази разлика, че съвременното ниво на развитие на технологиите и цифровизирането на всички процеси позволява генерирането на допълнителни копия, без никакви усилия за издателя или печатаря.

недвусмислен знак, че печатарите по принцип са имали практиката по свое усмотрение, с оглед на пазарния потенциал на книгата, да отпечатват повече от заявените от автора/издателя копия. Човекът, който финансира книгата няма начин да противодейства на подобно посегателство, защото книгопечатането и подвързването на отделните коли е бавен и дълъг процес. Допълнителна пречка за контрола над тиража намираме в правилника на печатницата на Любен Каравелов. Присъствието на поръчителя в процеса на книгопечатане е регламентирано – той няма право да влиза в печатницата, защото пречи на работата на печатарите²¹.

Описаната по-горе печатарска практика при съществуващите през XIX век механизми за книгоразпространение няма как да остане тайна за хората, издаващи книги. Наличните предупреждения, съотнесени към случая Карастоянов, ни навеждат на мисълта, колкото и странно да звучи, че по отношение на българската книжовност интелектуалната собственост през XIX век има по-скоро материален, а не творчески (нематериален) характер. Човекът, който издава определена книга, не се интересува от съдържателните характеристики на текста, който произвежда, а се вълнува от възможността определени екземпляри от тираж да излязат извън неговия контрол. След извършването на тежкия процес по подбора, компилирането, превода, адаптирането и финансирането на книгата, „авторът“ отчита възможността, че в процеса на мултиплицирането на книгата печатарят може да произведе надтираж, да го предложи на книжари, обвързани с печатницата му, а те, посредством локалните им мрежи, да достигнат до читателите преди поръчаните и платените от автора/издателя книги. Така на пазара се появяват пиратски копия, които откъсват от пазарния дял на съответната инициатива и водят до директни материални загуби за лицето, което е организирано целия процес. Подобно нелоялно домогване до читателите е особено опасно за имиджа на автора/издателя в случаите, в които книгата се разпространява по системата на спомоществователството, защото го компрометира пред предплатилите абонати. Вложили творчески усилия, организационна енергия и средства, авторите и издателите имат един единствен метод да противодействат на стремежа на печатарите да се възползват от труда им – да маркират по уникален начин всички екземпляри от поръчания тираж. Физическото маркиране на тиража е естествена стъпка в развитието на субективното усещане на възрожденския българин за интелектуална собственост, което води на по-късен етап до формулирането на забрани, отнасящи се до **правото** за препечатване, а не до законността на конкретен екземпляр²². Оттук до формулираните през 1897 г. в Търговския закон постановки за отношенията в системата на книгата има само една крачка – важна за формирането на нормативната уредба за закрила на авторското право.

²¹ Загоров, Васил. Българската книга (1878–1912) : от възрожденския идеал до комерсиализацията. София : За буквите - О писминехъ, 2014, с. 126–127.

²² „Тая книжка никой **няма право** (подчертаването мое – В. З.) да препечата, освен самото „Българско дружество за разпространение на полезни знания“. В: Каравелов, Любен. Кирил и Методий, български просветители. - Букурещ : Българско дружество за разпространение полезни знания, 1875, Задна корица.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Генадиев, Иван. Брачник : книга за сродствата и други отношения на брака. Пловдив : Собств. изд., 1887 (Пловдив : Единство). XXX, 334 с.
2. Дарнтън, Р. Какво е история на книгите?. // История на книгата; Книгата в историята. София, 2001, с. 41–65.
3. Загорев, Васил. Българската книга (1878-1912) : от възрожденския идеал до комерсиализацията. София : За буквите - О писменехъ, 2014, с.
4. Загорев, Васил. Из историята на авторското право в България (1878-1948). // Библиотека. Год. 20, бр. 1 (2013), с. 25-34. ISSN 0861-847X.
5. Загорев, Васил. История на книгата в България. Модели и периодизация (1806-1878). // Младите в науката – инвестиция в бъдещето". Сборник с доклади от международна научна конференция, София-Пловдив, 18–20.X.2013. София : За буквите – О писменехъ, 2014, с. 76–89. ISBN 978-619-185-132-4.
6. Закон за авторското право : Обнар. в Държ. вестник, бр. 86, 1920 г. София : М-во на нар. просвещение, 1921 (София : Държ. печ.). 19 с.
7. Златарски, Васил. Даскал Николай Карастоянович неговата печатница. // Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Год. 17, кн. 66, св. 1-10 (1905-1906), с. 623–661.
8. Златарски, В. Към история на самоковската печатница. // Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Год. 19, кн. 68, св. 1-10 (1907-1908), с. 458–464.
9. Интелектуалната собственост - формула за успех, творчество и иновации : сборник с доклади от трети национален семинар с международно участие 27-28 април 2015 г. / състав. Тереза Тренчева. София : За буквите - О писменехъ, 2015. 357 с.
10. Интернет либерализация - предизвикателства и добри практики пред интелектуалната собственост : сборник с доклади от четвърти национален научен семинар, 26-27 април 2016 г. / състав. Тереза Тренчева. София : За буквите - О писменехъ, 2016. 412 с.
11. Каравелов, Любен. Кирил и Методий, български просветители. - Букурещ : издало „Българско дружество за разпространение полезни знания“, 1875 (Букурещ : в печатницата на „Знание“). - 64 с.
12. Неофит Рилски. Болгарска граматика / сега перво сочинена от Неофита П.П. суцаго из свиящения обители Рилския за употребление на славеноболгарските училища, а на свият издана от любородните предстоятели за болгарското просвещение г. братия Мустакови, жители букурещкия, с иждивението на общото новосоставлено в Габрово училище. В Крагуевце : у Княжеско-Сербской типографии, 1835. VI, 212 с.
13. Търговско ръководство за търгувание, промишленост, мореплавание и за търговски делания : собствено пак за веществото на търговията : за състоянието на търговията, на земледелието и на промишлеността в европейските дръжави : за монетити, камбиялити, теглиакити и меркити по търговските градове : за дръжание на търговски книги, за търговски сметки и писмописания : за съчинение на главни търговски записи с нужните примери / преведено и печатано с иждивението на Хр. А. Хамамджиев ; превод А. П. Гранитскаго с няколко прибавления. - Цариград : в печатницата Т. Дивитчианова, 1858. - 4, IX, 749, [40] с.
14. Търговски закон : Офиц. изд. София : М-во на правосъдието, 1897 (София : Държ. печ.). VIII, 259 с.

Intellectual Violations in the Bulgarian Book Publishing of the 19th Century

Assoc. Prof. Vasil Zagorov PhD, Library Sciences Department, Faculty of Library Studies and Cultural Heritage,

University of Library Studies and Information Technologies

e-mail: v.zagorov@unibit.bg

Abstract in English

Intellectual property and copyright in the book system are historically divided into two main stages relating to the absence and / or existence of a regulatory framework for the settlement of relations between the author and publisher. Modern book science and jurisprudence in Bulgaria focuses mainly on the historical development of legal norms after the rebuilding of the Bulgarian state (1878), with priority being given to the evolution of legislative texts in the field of copyright. Such an approach does not address the key issue of the artist's subjective sentiment in the absence of the legal protection of his/her intellectual property. Did the Bulgarian Revival have the subjective sense of intellectual property, how did the printing and publishing system violate the author's rights, what protection mechanisms were used – these are the issues that will be dealt with in this paper. The responses will outline the emergence of the understanding of intellectual property in the Bulgarian lands, showing the starting points for the emergence of the first legal texts in the field of copyright in Bulgaria. The material was developed under the project "Digitization of the repertoire of Bulgarian Revival Book (1801-1878)", funded by the National Scientific Research Fund, Fundamental Research Session, 2016.

Key words: *Bulgaria, Intellectual Property, Book Publishing, History, XIX century.*